

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 8 (1) 2021: 146-173

ŞEBBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN MEZHEPLERE DAİR MÜLAHAZALARI*

Süleyman ÇAM**

Öz

Filibeli Ahmed Hilmi, Avrupa'da ortaya çıkan ateizm, pozitivizm ve materyalizm gibi düşünce akımlarının başta Osmanlı olmak üzere bütün dünyayı etkisi altına aldığı bir dönemde yaşamış, ayrıca İslâm dünyasını olumsuz etkileyen bu tür akımlara karşı mücadele etmiş aydın bir şahsiyettir. Başta Osmanlı devleti olmak üzere bütün İslâm dünyasının içinde bulunduğu buhranlardan kurtulması için çözüm önerileri sunan ve toplumu bilgilendirmek amacıyla çaba sarf eden Filibeli, bu doğrultuda dinî, fikrî ve edebî alanda birçok eser kaleme almıştır. Târîh-i İslâm adlı çalışması, onun en önemli eserlerinden biridir. Filibeli'nin bu çalışması, İslâm'a ve Hz. Peygambere haksız suçlamalarda bulunan Dozy'nin Tarih-i İslâmiyet adlı eserine reddiye amaçlı bilimsel anlamda cevap veren bir eser niteliğindedir. Tarih-i İslâm'da, dinler tarihi, mezhepler tarihi, tarih metodolojisi, tasavvuf ve felsefe gibi konular ele alınmıştır. Bu çalışmada, Filibeli'nin Târîh-i İslâm adlı eseri özelinde mezheplere dair görüşleri tespit edilip değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Ahmed Hilmi, Tarih-i İslâm, Ehl-i Sünnet, Şîa.

Şebbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi's Opinions About The Sections

Abstract

Filibeli Ahmed Hilmi is an intellectual who lived in a period when the thought movements such as atheism, positivism and materialism that emerged in Europe influenced the whole world, especially the Ottoman, and also struggled against such movements that negatively affected the Islamic world. Filibeli, who offered solutions to get rid of the depressions of the entire Islamic world, especially the Ottoman Empire, and made an effort to inform the society, wrote many works in religious, intellectual and literary fields. His work titled History of Islam is one of his most important Works. Filibeli's work, Islam and Hz. It is a work that scientifically responds to the rejection of Dozy's work titled History of Islam, which made unjust accusations against the Prophet. Issues such as the history of religions, the history of sects, history methodology, Sufism and philosophy were discussed in the History of Islam. In this study, Filibeli's views on sects specific to his work titled History of Islam were determined and evaluated.

Keywords: History of Islamic Sects, Ahmed Hilmi, History of Islam, Ahl as-Sunnah, Shia.

* Makalenin *Etik Kurul İzni* gerektirmediğine dair yazarın yazılı beyanı bulunmaktadır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Kelâm ve İtikadî İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Türkiye/e-posta: suleymancam@osmaniye.edu.tr /ORCID: 0000-0002-4588-8491.

Structured Abstract: Filibeli, lived in a period of decline in the political, military, social, cultural and educational fields of the Islamic world. Filibeli has written many works in religious, intellectual and literary fields at a time when the thought movements such as atheism, positivism and materialism that emerged in Europe took the effect of the whole world, especially the Ottoman Empire. This shows that he has a rich publishing life. Throughout his publication life, he offered solutions for the entire Islamic world, especially the Ottoman state, to get rid of the crises it was in, and made efforts to inform the public. His work titled History of İslam is one of his most important works. Filibeli's work, Islam and Hz. It is a work that responds scientifically to the rejection of Dozy's work named Tārīh-i İslamiyet, who made unjust accusations to the Prophet. Issues such as history of religions, history of sects, methodology of history, Sufism and philosophy were discussed in Filibeli's History of Islam. In this study, his views on sects were determined and evaluated.

Filibeli, gave extensive information about Ahl as-Sunnah and Mu'tazila along with some groups and Shiite in History of Islam. Mürcie discussed some sects such as Neccāriyye Cebriyye and Müşebbihe in general terms and their sub branches separately. It has been seen that while researching the sects, he gave much weight to Shi'a, especially to Ahl al-Sunnah.

Filibeli, researched the emergence of the Ahl al-Sunnah and the Shi'a and how the disputes between these sects have expanded to the present day. After all, contrary to the common belief, a person who accepts the doctrines of the Ahl as-Sunnah says that Hz. Ali Hz. He came to the view that he would not break out of Ahl al-Sunnah by placing him superior to Abū Bakr. In addition, Filibeli has revealed in his research that these two madhhabs are not different from each other. According to his findings, Ahl al-Bayt imams have nothing to do with Shi'a. Instead of dealing with political issues, they were completely busy with scientific issues. Filibeli, saw that Sunnis love the Ahl-i Bayt, and even with some differences in the procedure and details of the juridical sect of the Imamiyya Shi'a, the method and basic creeds do not differ from the Sunni.

He pointed out that the emergence of Wahhabism was revealed for political purposes rather than religious purposes, and he argued that there was no relationship between these two sects other than a superficial similarity, opposing the Europeans' efforts to liken Wahhabism to Protestantism.

He wanted to draw attention to the harms of these sects by asserting that each of the factions, which are Filibeli, gālī, that is extreme, contrary to fundamental values, were formed by the blending of many religious beliefs. Because Filibeli, believes that the principles of the religion of Islam about reason and science were damaged because of the ghali sects.

Although Filibeli, draws attention to the fact that the creed and fiqh discrepancies broke the unity of Islam, it shows these disputes as one of the reasons for the decline of the Islamic world. From this point of view, Filibeli explores the ways of how to ensure ittihād Islam. He tries to reveal clearly the true direction and solutions of the Sunnī-Shi'a problem, which arises from a purely political conflict, especially though it is not based on any religious basis.

In the following periods, Filibeli also tried to bring the unification of sects to the agenda. He even emphasizes that Filibeli, Shiites and Sunnis are united in common points and details are of no importance. It shows as an example the struggles of Filibeli, Nādir Shah and Shah Veliyullah Dihlevī on the unification of sects; however, he emphasizes that

they could not succeed due to some reasons stemming from sectarian fanaticism. Likewise, it has been observed that Filibeli also made efforts to reconcile various sects, especially Sunnî and Shi'a, in order to ensure the stability and unity of the ummah of Islam. Therefore, Filibeli advocated the idea that sects should be united for the benefit of the Islamic world, taking into account the damages that both creed and fiqh divisions cause to the Islamic unity, and also tried to bring together Muslims, who were separated because of sect fanaticism and were enemies to each other, in common points.

12th century It is possible to say that Filibeli, one of the greatest thinkers of the century, used the method of analysis while dealing with sects, and that he made all his judgments and evaluations from the perspective of science and truth. Because it was seen that he tried to analyze the sects in the context of the truth of the conditions he was in, rather than information and rumors based on hypothesis. It is understood that Filibeli did not want to fall into the mistakes made while evaluating the sects, that the sects tried to base their evidence on verses and hadiths in order to justify their opinions, and even tried to evaluate each other according to the conditions they were in, not as they made accusations that amount to curse and allegiance. It is possible to say that Filibeli, made his judgments and evaluations about sects in an impartial manner, not for personal interests or political reasons.

Keywords: History of Islamic Sects, History of Islam, Ahmed Hilmi, Ahl as-Sunnah, Shi'a.

GİRİŞ

XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında yaşayan Ahmed Hilmi, 1865'te günümüzde Bulgaristan sınırları içinde bulunan Filibe şehrinde dünyaya geldi. Ailenin en büyük çocuğu olan Filibeli'nin annesi Fikriye Hanım, babası ise Süleyman Bey'dir. Önce, Filibe müftüsünden ve daha sonra da Bulgaristan'daki Rüştîye mektebinden ilk tahsilini aldı. Bir dönem klasik eğitim gören Filibeli, Tanzimat'ın ilanıyla yapılan düzenlemelerden sonra modern eğitim gördü. Memuriyet hayatını devletin farklı kademelerinde hizmet etmekle geçirdi. Görevli olarak gönderildiği Beyrut'ta Jön Türklerle dirsek teması kurdu. Daha sonra düşüncelerini özgürce dile getirmek amacıyla Mısır'a geçti. Filibeli, Mısır'da iken Jön Türklerle temasa devam etti ve burada *Çaylak* isiminde bir gazete çıkardı. Siyasî olduğu düşünülen birtakım sebeplerden dolayı Fizan'a sürgün gönderildi. Sürgün yıllarında iken Senûsîlik hareketine ve tasavvufa merak duydu. Bu arada Arûsiyye tarikatına bağlandı. Filibeli, Osmanlı devletini içinde bulunduğu buhranlardan kurtulması adına çözüm önerileri sunmak ve toplumu bilgilendirmek amacıyla günlük ve haftalık birçok dergi ve gazete çıkardı. Haftalık olarak *Hikmet* dergisi ile *İttihâd-ı İslâm* adıyla da siyasî bir gazete çıkardı. Bunların dışında *Sırât-ı Müstakîm*, *İkdam*, *Sancak*, *Şehbâl*, *Millet ile Musâhabe* ve *Yeni Tasvîr-i Efkâr* gibi birçok gazete ve dergide felsefî ve siyasî yazılar yazdı. Filibeli, 30 Ekim 1914'te İstanbul'da öldü ve cenazesi İstanbul Fâtih Camiî mezarlığına defnedildi.¹

¹ Filibeli'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire. 1333/1915). 2/156-157; Hilmi Ziva Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 3. Baskı, 1992), 284-293;

Filibeli, İslâm dünyasının siyasî, askerî, içtimaî, kültürel ve eğitim gibi alanlarda gerilemenin olduğu bir dönemde yaşamıştır. Avrupa'da ortaya çıkan ateizm, pozitivizm ve materyalizm gibi düşünce akımlarının başta Osmanlı olmak üzere bütün dünyayı etkisi altına aldığı bir zamanda Filibeli, dinî, fikrî ve edebî alanda birçok eser kaleme almıştır. Bu durum onun zengin bir yayın hayatı olduğunu göstermektedir. Onun en önemli eserlerinden bazıları şunlardır: *Târîh-i İslâm, Üss-i İslâm, Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?, Senûsîler ve Muhammed es-Senûsî, Müslümanlara Rehber-i Siyâset, İlm-i Tevhîd, A'mâk-ı Hayâl, İlm-i Ahvâl-i Rûh, İttihâd-ı İslâm ve Bektaşîler*.² Filibeli'nin eserlerine bakıldığında genellikle İslâm kültür ve medeniyet tarihini tahlil ve tenkit ederek incelediği, düşünce akımlarından etkilendiği³ ve görüşlerinin birçoğunu bu çalışmalarında ortaya koyduğu görülür.

Filibeli, yenilikçi olmakla birlikte gelenekle bağını koparmamış ve İslâm'ın temel prensiplerine aykırı olmayan çağdaş temayüllerin sentezini yapmaya çalışmıştır.⁴ Dönemin geniş kültürlü, ilmî ve felsefî birikimi olan ender şahsiyetlerden biri olan Filibeli, muasırlerini yanlış fikirlerinden dolayı sürekli uyarılmış ancak Osmanlı'nın buhranlı dönemi nedeniyle hem sesini tam olarak duyuramamış hem de Batının Osmanlı üzerindeki baskılarından dolayı etkili olamamıştır.

Filibeli, Tarih, Kelâm, Mezhepler Tarihi, Tasavvuf ve Felsefe gibi ilimlerde derin birikimi yanında siyasetle uğraşmış, tiyatro ve roman türü eserler yazmıştır. Yazılarında daima batı taklitçiliğine karşı çıkmış, materyalist düşünceyi reddetmiş, zaman zaman batı felsefesi ile İslâm felsefesi arasında uzlaşma yolları aramıştır. Özellikle de vahdet-i vücûd anlayışına ve tasavvufa ayrı bir değer vermiştir.⁵

Filibeli, mezheplere dair görüşlerini dile getirdiği Târîh-i İslâm adlı eserinde Hâricîler, Ehl-i Sünnet ve Şîa gibi mezheplerle birlikte Mu'tezile, Mürcie, Cebriyye, Hurûfiyye ve Vehhâbîler gibi itikadî ve siyasî mezheplerden bazılarını ele almıştır. Ayrıca Filibeli, Sünnî-Şîf çatışmasının Müslümanlara bir kazanımı olmadığına dikkat

Abdullah Ucman, "Sehbenderzâde Ahmed Hilmi". *Türkiye Divanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 38 (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/424-425; Mehmet Zeki Ekici, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Sehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi-Havâtı ve Eserleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 21-52. Ahmet Koçak, "Bir Balkan Muhaciri: Filibeli Ahmed Hilmi ve Hikmet Gazetesinde Balkanlar", *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi (Balkan Özel Sayısı-II)* 252-273 (Aralık/2012), 253-2255; Yasin Yılmaz, *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hayatı ve Tarihçiliği* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 32-38. Yasin Yılmaz, "Filibeli Ahmed Hilmi'nin Tarih-i İslâm Adlı Eseri Özelinde Dozy ve Müsteşriklerin İddialarıyla İlgili Bazı Mülâhazalar", *Turkish Studies*, 12/2 283-300 (2017), 290-292.

² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2/157; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 285-293; Ucman, "Sehbenderzâde Ahmed Hilmi", 38/425; Ayrıca eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Ekici, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Sehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi*, 141-223; Yılmaz, *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, 45-51.

³ Ekici, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Sehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi*, 24; Yılmaz, "Filibeli Ahmed Hilmi'nin Târîh-i İslâm Adlı Eseri", 292.

⁴ Yılmaz, "Filibeli Ahmed Hilmi'nin Târîh-i İslâm Adlı Eseri", 292.

⁵ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 287-289; Uçman, "Sehbenderzâde Ahmed Hilmi", 38/424.

çekmiş ve İslâm toplumunun birliği adına mezheplerin birleştirilmesi gerektiği hususunda çaba göstermiştir.

Hilâfet tartışmalarında Ehl-i Sünnet ile Şîa'nın görüşlerini değerlendiren Filibeli'ye göre Hz. Peygamber bir vasiyet yazdırmak istemiş olsa da sahabe arasında çıkan münakaşadan dolayı bu düşüncesinden vazgeçmiş ve o sağ iken hilâfet makamına açıkça hiç kimse tayin edilmemiştir. Diğer taraftan Filibeli'ye göre Peygamberin hastalığına rağmen huzurunda yaşanan münakaşalar, hilâfet meselesindeki ihtilafın şiddetini göstermektedir.⁶ Ona göre sahabeler ile ilgili rivayet edilen hadisler dikkatli bir şekilde tetkik edildiğinde Hz. Peygamber'in, Hz. Ali'yi (ö. 40/661) kendisinden sonra halife olmasını arzuladığı anlaşılır. Onun iddiasına göre Hz. Peygamber Hz. Ali'yi bizzat ve özel bir itina ile yetiştirmiş ve bütün sırlarına ortak etmiştir. Ancak Hz. Peygamber, sahabenin; yeğenini ve damadını kayırıyor, peygamberliğini saltanata dönüştürüyor gibi bir düşünceye kapılabileceği endişesinden dolayı Hz. Ali'yi imâmete sahabelerin seçmesini arzu etmişti.⁷

Filibeli, hilâfet konusunda Hz. Ali'yi Hz. Osman'a (ö. 35/656) tercih etmekte ve Hz. Osman'ın hilâfetiyle ilgili önemli tespitlerde bulunarak onu eleştirmiştir. O, Hz. Osman'ı; halkı kendinden uzaklaştırmak ve soğutmak için elinden geleni yapmak, sahabelerin hiçbirinin görüş ve nasihatlerini almamak, Mervan (ö. 65/685) ve benzerlerinin istekleri doğrultusunda iş yapmak, ashâbın ileri gelenlerine cevap vermede aciz kaldığında "bu benim ictihadımdır" deyip geçiştirmek gibi hususlarla eleştirmektedir.⁸

Ayrıca Filibeli, Cemel ve Siffin savaşlarında Hz. Ali'nin kesinlikle haklı olduğuna ve bu savaşlardan sonra Hâricîler ve Şîa gibi mezheplerin ortaya çıkmasına dikkat çekmektedir.⁹

Diğer taraftan mezheplerle ilgili değerlendirmelerini yapan Filibeli, klasik Mezhepler Tarihçilerinin eserlerindeki mezheplerin tasnif sisteminin tenkit ve tahlile dayanmadan sayı ve şeklen yapıldığını ileri sürmektedir. O, klasik eserlerindeki mezheplerin tasnif metodunu eleştirmekte ve bu tasnif sistemini sun'î bulan anlamlı anlamsız birçok ilginç mezheplerin içerik olarak olmasa da sayı ve şekil bakımından ortaya çıkışını bir sebebe bağlamak için yetmiş üç fırka hadisinin¹⁰ uydurulduğunu ileri sürerek Şîî mezheplerle ilgili yapılan tasnifte de bu uydurma hadisin etkili olduğunu iddia etmektedir.¹¹

⁶ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/322-323.

⁷ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/323-324.

⁸ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/389.

⁹ Cemel ve Siffin Savaşları için bk. Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/402-410.

¹⁰ Bu hadis hakkında geniş bilgi için bk. Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kavnaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 147-160. Bu hadisin rivayetleri ve tarihsel süreç içerisindeki değerlendirmeler için bk. Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı* (İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1996), 21-28; Ahmet Keleş, "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme", *Marife (Ehl-i Sünnet Özel Sayısı)* 5/3 (Kış 2005), 25-45.

¹¹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Târîh-i İslâm*, nşr. Hüseyin Hüsnü (Konstantiniyye: Hikmet Matbaası, 1327/1911), 2/421-422.

Filibeli'nin mezheplerle ilgili genel kanaatini şöyle özetlemek mümkündür: "Emevîlerin Hâricîliği, Fatımîlerin Şiîliği ve Abbasîlerin Mu'tezileliği İslâm dinine zarar vermiştir. Gerçi Abbasîler bir dönem Sünnîliğe meyletmiş olsalar da bu meyil, dinî samimilikten daha ziyade siyasî bir maksadı içinde barındırdığından; İslâm geç kalan bu hidâyet meylinde istifade sağlamaya vakit bulamamıştır."¹²

1. Filibeli Ahmed Hilmi'nin İlk Mezheplere Dair Görüşleri

1. 1. Hâricîler

Filibeli'nin, Hz. Ali ile Muâviye (ö. 60/680) arasında yaşanan Sıffîn hadisesinden sonra gerçekleşen Hakem Olayı ile Hâricîlerin ortaya çıkışı hakkında verdiği malumat klasik mezhepler tarihi kaynaklarındakine benzer niteliktedir.¹³ O, Hâricîleri, Hz. Ali'nin maiyetinde iken mantıksız bir gerekçe ile Hz. Ali'nin safından ayrılanlara verilen bir isim olarak tanımlamış¹⁴ ve Ehl-i Beyt'e buğzeden bütün mezheplerin bu isim altında toplandığını belirtmiştir. Onun tespitlerine göre Hâricîler, Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) zamanında dinden dönen çöl Arapları ile onların evlatlarından müteşekkil olup aralarında sahabelerden hiçbir kimse bulunmamaktadır. Burada Filibeli, Hâricîlerin fikirlerini kabul edenlerin ekseriyetinin "Bedevî Araplar" olduğuna işaret etmektedir. Filibeli, Hâricîleri; ruh hallerinin psikologları şaşırtacak nitelikte dengesizliği, Hz. Ebû Bekir ve Ömer (ö. 23/644) dışında sahabenin ileri gelenlerinin çoğunu ve bütün Emevîleri lanetlemeleri ve hilâfetin Kureys¹⁵ soyundan olmasına karşı çıkışları gibi özelliklerine dikkat çekmiştir. Ona göre Hâricîler, siyasî bir hareket olarak ortaya çıkmış ve daha sonra dinî bir fırkaya dönüşmüştür. O, Hâricîler'in, İslâm dünyasında az bir taraftarı bulunması nedeniyle önemli bir yer oluşturmadığına inanmakta ve ayrıca onları ilim ve fennin yayılmasıyla İslâm karşısında ilk önce ve çok kolay bir şekilde yok olabilen yanlış düşünce sistemlerinden biri olarak görmektedir.¹⁶

Filibeli'ye göre Hâricîler, Şiîler ile taban tabana zıt fikirli olmalarına rağmen Emevîlere karşı cephe almak ve düşmanlıklarını ilan etmek hususunda onlarla birlikte hareket etmişlerdir. Birçok isyan çıkararak Emevîleri zor durumda

¹² Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/525.

¹³ Geniş bilgi için bk: İmam Ebû'l Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, thk. Na'îm Hüseyin Zerûzur, (Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1430/2009), 21-23; Abdü'l-Kâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l fırak*, (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 49-58; Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkarim Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk: Emir Ali Fehnâ-Ali Hasan Fâur, (Lübnan: Dâru'l Marife, 2008), 131-137.

¹⁴ Hâricîler adının anlamı hakkında bk. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (İstanbul: Birleşik Yayıncılık,1988), 18-23.

¹⁵ Hilâfetin Kureysîliği ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mehmed Said Hatipoğlu, "İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureysîliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/1. (1979), 121-213; Avrıca bk. İsrail Balcı, "İmamlar/Halifeler Kureys'tendir" İddiasının Kritiği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, (2016), 5-32.

¹⁶ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/437-438.

bırakmışlardır.¹⁷ Filibeli'ye göre Hâricîlerin, Müslümanlar tarafından kabul edilebilecek ne reisleri ne de bir emirlik adayları olmadığı gibi dinî görüşleri ise İslâm toplumunun büyük çoğunluğu tarafından da reddedilmiştir.¹⁸

Filibeli, Hâricî fırkaları hakkında onların en önemli özelliklerini ön plana çıkararak özet bilgiler vermektedir. Hâricîleri; Muhakkime, Ezrâkiyye, Beyhesiyye, Necdiyye, Sufriyye, İbâziyye ve Acârîde şeklinde tasnif etmekte ve bunlar arasında günümüze kadar varlığı devam eden fırka olarak da İbâziyye fırkasını göstermektedir. Filibeli, İbâziyye fırkasını kendi arasında dört,¹⁹ Acârîde'yi on üç fırkaya ayırmakta olup Yezîdiyye fırkasını ise İbâziyye kolu içerisinde göstermektedir.²⁰ Ona göre İbâziyye fırkası Afrika'ya²¹ Yahudi asıllı bir Hâricî olan Tarîf tarafından götürülmüş ve burada yayılmıştır.²² Diğer taraftan Filibeli'nin gâli bir fırka olan Yezîdiyye'i, Ehl-i Sünnet'e en yakın olan İbâziyye fırkasının bir alt kolu olarak zikretmesi dikkat çekmektedir.

Filibeli, Hâricîler hakkında klasik mezhepler tarihi kaynaklarından farklı bir şey söylemese de tasnif konusunda mezhepler tarihi kaynaklarındaki farklı bir tasnif yaptığı görülmektedir. O, Hâricîlerin ana kollarını yedi, ana kollardan İbâziyye'yi dört, Acârîde'yi ise onüç fırka olarak tasnif ederken Şehristânî (ö. 548/1153) ise ana fırkaları sekiz, İbâziyye'yi üç, Acârîde'yi ise yedi talî fırkaya ayırmıştır. Yine Filibeli, Hâricî fırkaları talî kolları ile birlikte toplamda yirmi dört fırka olarak belirlemiş, Şehristânî ise Hâricî fırkaları toplamda yirmi iki fırkaya ayırmıştır.²³

1. 2. Şîa

Filibeli, ilk dönemlerde taraftar anlamına gelen Şîa'yı, dinî bir mezhep olarak değil de Hâricîlere tepki olarak ortaya çıkmış siyasî bir hareket olarak görmektedir.²⁴ Her ne kadar Filibeli, Şîa'nın zuhurunu Hâricîlere tepkisine dayandırsa da aslında Şîa, hicri I. asrın sonları ve II. asrın başlarında nass, vasîyet, tevellî, teberrî, gizli ilim, tayin,

¹⁷ Hâricîlerin Emeviler için ciddi bir tehlike oluşturduğu hususunda geniş bilgi için bk. Abd al-Ameer 'Abd Dixon, "Emevî Dönemi Hâricî İsyanları", çev. Hüseyin Doğan, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 7/1 (2014) 155-188.

¹⁸ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/419.

¹⁹ Filibeli İbâziyye fırkalarını *Hafsiyye*, *Yezîdiyye*, *Hârisiyye* ve *Râbia* olmak üzere dörde ayırmıştır. Bu fırkalar için bk. Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/440.

²⁰ Filibeli Acârîde fırkalarını *Meymûniyye*, *Hamzaviyye*, *Şuaybiyye*, *Hâzimiyye*, *Halefiyye*, *Etrâfiyye*, *Ma'lûmiyye*, *Mechûliyye*, *Saltıyye*, *Seâlîbe*, *Seâlîbe-i Ma'bediyye*, *Şeybâniyye* ve *Mükremiyye* olarak on üçe ayırmıştır. Bu fırkalar hakkında bk. Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/439-440.

²¹ Afrika İbâzîleri hakkında bk. Ethem Ruhi Fıçlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1983), 99-106.

²² Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/529.

²³ Şehristânî Hâricîlerin büyük fırkalarını; *Muhakkimetü'l-Ûlâ*, *Ezârîka*, *Necedât-el-Azirîyye*, *Beyhesiyye*, *Acârîde*, *Seâlîbe*, *İbâziyye* ve *Sufriyyetü'z-Ziyâdiyye* olmak üzere sekize ayırmıştır. Talî kolları ile beraber Acârîde fırkasını; *Saltıyye*, *Meymûniyye*, *Hamziyye*, *Halefiyye*, *Etrâfiyye*, *Şuaybiyye*, *Hâzimiyye* olarak yedi, *Seâlîbe* fırkasını; *Ahseniyye*, *Ma'bediyye*, *Rüşeydiyye*, *Şeybâniyye*, *Mükremiyye*, *Ma'lûmiyye* ve *Mechûliyye*, *Bid'iyye* olarak yedi, İbâziyye fırkasını ise *Hafsiyye*, *Hârisiyye* ve *Yezîdiyye* olmak üzere üç fırkaya, toplamda ise onyedî fırkaya ayırmıştır. Böylece Şehristânî ana fırkaları talî kolları ile birlikte yirmi iki fırkaya ayırmış oluyor. Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/131-161.

²⁴ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/421.

rec'at ve mehdîlik gibi ilk Şîî fikirlerin tezahür ettiği bir dönemden sonra teşekkül etmeye başlamıştır.²⁵ Ona göre Hz. Ali adının karıştırıldığı her bir mesele zamanla Şîa olarak görüldüğü için Şîa kavramı, tarihi seyir içerisinde son derece geniş bir daire oluşturmuştur. Dinî manada Şîa'nın ortaya çıkışını Yahudi asıllı Abdullah b. Sebe'ye²⁶ bağlayan Filibeli'ye göre Abdullah b. Sebe vasıtasıyla Hz. Ali'nin, Şîa'nın görüşlerine dâhil edilmesi sonucu, onunla hiçbir alakası olmayan batıl mezhepler Şîa adını almıştır.²⁷ Filibeli'nin dinî manada Abdullah b. Sebe'yi Şîa'nın kurucusu olarak göstermesi de problemlidir. Ancak Filibeli'nin klasik makâlât türü kaynaklarda Abdullah b. Sebe ile ilgili nakledilen rivâyetlere dayanarak böyle bir sonuca varması kuvvetle muhtemeldir.²⁸

Filibeli, ilk dönemlerde Hz. Ali taraftarlarını Ehl-i Sünnet olarak tanımlamıştır. Ancak ona göre Şîîler, sonraları Müslümanların ileri gelenlerine haksız yere saldırmakla Ehl-i Sünnet adını kaybetmiş ve onun dışında özel bir mezhep şeklini almıştır.²⁹

Hilâfet konusunda Şîî fırkalarının çoğunluğu, birtakım hadislere ve Gadîr-i Hum meselesine fazla önem vermişlerdir. Filibeli'ye göre Şîa, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın (ö. 35/656) hilâfette Hz. Ali'nin önüne geçirilmesini, "dinî bir hata ve peygamberin emrine muhalefet" olarak değerlendirmekle işe başlamıştır.³⁰ Filibeli, "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır."³¹ hadisinin sahih isnadlarla rivayet edildiğini düşünerek, Hz. Peygamber'in hilâfet konusunda kendi yerine Hz. Ali'yi tercih etmek istediğini ancak ashâbın çoğunluğu tarafından bu tercihin kabul edilmediğini iddia etmektedir. Filibeli iddiasını şu sözlerle dile getirmektedir: "Ashâb hakkında rivâyet edilen hadislerin dikkatle analizinden anlaşılmaktadır ki, Hz. Peygamber, Hz. Ali'nin kendisinden sonra halife olmasını arzuluyordu. Çünkü Hz. Ali'yi bizzat ve özel bir itina ile yetiştirmiş olup bütün sırlarına ve işlerine ortak etmişti. Ancak Hz. Ali hakkındaki bu tercihin damat ve amcazâdesini kayırmak ve peygamberliğe verâset süsü vermemek için sahabe tarafından katılımı şart koşmuştu."³² Her ne kadar Filibeli böyle düşünse de bunu nass ve tayin yönüyle

²⁵ Geniş bilgi için bk. Hasan Onat, *Emeviler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 110-124, Habib Kartoğlu, "Şîa Doğuşu ve Teşekkülü", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. M. Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, 87-97. (Ankara: Nobel Yayınları, 2020), 95; Metin Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesi'nin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İsam Yayınları, 2009), 47.

²⁶ Abdullah b. Sebe hakkında geniş bilgi için bk. Siddık, Korkmaz, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2005).

²⁷ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/421.

²⁸ Kamile Ünlüsoy, "Balkan Muhâcirlerinden Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Şîîlik-Sünnîlik Meselesine dair Mülâhazaları", *Balkanlar ve İslâm*, ed. Abdullah Taha İmamoğlu-İlir Rruqa-Mehmet Fatih Soysal-Abdurrahim Bilik, 493-516. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 502.

²⁹ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/419.

³⁰ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/334.

³¹ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned* (Mısır: Müessesetü Kurtuba, trs.) 1/118-119; İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen* thk. Muhammed Fuad Abdulbaki (Beyrut: Daru'l-Fikr, trs.) 1/45.

³² Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/323-324.

doğrulamak bilimsel açıdan zor görünmektedir. Bu iddia Şîî gelenek arasında yer almış olsa da güvenilir bir rivayetin varlığından söz etmek mümkün görünmemektedir.

Filibeli'ye göre bazı Şîî fırkalar, fazilet ve iman bakımından üstün olan ve Peygamber'in hadisleriyle de tasdik edilmiş olan sahabenin ileri gelenlerini tekfir etmekle aşırı gitmişlerdir. Bir kısım Ehl-i Sünnet âlimleri, Şîî fırkaların tekfirci yaklaşımına tepki göstermek için Ehl-i Sünnet ile hiçbir alakası olmamasına rağmen Muâviye (ö. 60/680) ve benzerlerine yakınlık göstermişlerdir. Ona göre hem Ehl-i Sünnet hem de Şîî, hilâfet hususunda "Dört Halife" konusunu karıştırarak gereksiz yere birbirlerinden soğumuşlar ve uzaklaşmışlardır. İmâmet bağlamındaki üstünlüğü tasavvufî bir bakış açısıyla yorumlayan Filibeli'ye göre sahabelerin başarısı üstünlük meselesi olarak görülemez ve hilâfet sıralamasını üstünlük sıralaması olarak gören Ehl-i Sünnet'in tavrı da yanlıştır. Çünkü hilâfet mertebeleri başka bir mevzu, üstünlük ve üstün tutulmak ise başka bir mevzudur. Bir şahsın imâmette önce gelmesi sadece zamansal bir önceliktir, fazilet bakımından bir öncelik değildir.³³

Filibeli'ye göre Şîîler ve Hâricîler hem dinî ve hem de siyasî firkadrlar. Şîîler ve Hâricîler birbirlerine taban tabana zıt fikirlere sahip olsalar da Emevî yönetimine karşı cephe almak ve onlara karşı direniş göstermek hususunda birlikte hareket etmişlerdir. Ona göre Şîîler, Hz. Ebû Bekir, Ömer ve sahabenin ileri gelenlerine aşırı husûmet göstermek gibi bazı konularda yanlış yapmamış olsalardı Emevîlere karşı üstünlük sağlayabilirdi. Çünkü Şîî'nin bu tür hataları, hem kendi içlerinde çelişkili düşüncelerin oluşmasına hem de Emevîlerin bu hataları fırsata dönüştürmesine neden olmuştur. Dolayısıyla da Şîîler, ellerine geçen fırsatları değerlendirememiş ve uygun olmayan zamanlarda haklarını aramaya kalkıştıklarında mağlup olmuşlardır.

34

Tevellâ ve teberrâ anlayışının Şîîler arasında yayılmasında İranlıların büyük bir rolü olduğunu düşünen Filibeli, Sünnîler'in, Ehl-i Beyt'i sevmesi ve onları yüceltmesi dinî bir mesele iken Şîîler'in bunu siyaset alanına çekmesini yani tevellâ ve teberrâ şeklinde bir akîde oluşturmasını tenkit etmektedir. Bu konuda Emevîleri sorumlu tutan Filibeli'ye göre, Emevîler devrinde, Ömer b. Abdulazîz (ö. 101/720) dışında cuma hutbelerinde Ehl-i Beyt'e sövülmesi ve lanetler okunmasından kaynaklanmıştır. Ancak ona göre Emevî demek Ehl-i Sünnet demek değildir.³⁵

Filibeli, İslâm'ın temel ilkelerine ters düşen belli başlı Şîî mezheplerini Sebeiyye ile başlatarak tam on dokuz fırkaya³⁶ ayırmakta ve bu fırkaların ilahlık iddiası, hulûl ve tenâsüh gibi bazı aşırı görüşleri olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre taassup ve metânetleriyle mezhep yayma konusunda maharetli olan Şîîler, İslâm'ın yayılmasıyla

33 Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/334.

34 Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/419-420.

35 Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/425-426.

36 Filibeli'nin tasnif ettiği Şîî fırkalar şunlardır: *Sebeiyye, Kâmilîyye, Albâiyye, Muğîriyye, Manasûriyye, Hattâbiyye, Hâşimiyye, Nu'mâniyye, Yunûsiyye, Nusayriyye, Cenâhiyye, Gurâbiyye, Rizâmiyye, Zerâriyye, Bedâiyye, Benâniyye, Bâtîniyye, Zeydiyye* ve *İmâmiyye*. Bu fırkalar hakkında bk. Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/428-435.

hâkimiyet ve üstünlüğünü kaybeden topluluklarda daha fazla yayılma imkânı bulmuştur. O, Şîî düşüncenin daha çok İran'da rağbet görmesini gayet normal olarak değerlendirmektedir. Filibeli bunu, İranlıların hassas ve şiire yönelik bir millet olmaları sebebiyle dünyada emsali bulunmayan Kербela olayına karşı kayıtsız kalamamalarına ve Hz. Ali'nin şahsî kemalâtına bağlamaktadır. Yani ona göre İranlılar, Ehl-i Beyt'in maruz kaldığı felaket ile kendi kavimlerinin felaketini birleştirmişlerdir. Yedi bin yıllık İran medeniyetini Hz. Ömer kökünden kazıdığı için ona karşı gizli kin ve nefret beslemişlerdir. Şîa, bu gizli kin ve nefreti ortaya çıkarmak için Ehl-i Beyt'in haklarını savunmayı meşru ve İslâmî bir vesîle olarak görmüştür. Böylece tevellâ ve teberrâyı akîde haline getiren Şîa yayılma imkânı bulmuştur. Filibeli'ye göre akaid konusunda Ehl-i Sünnet'e çok yakın olan İmâmiyye Şîa'sı, diğer Şîî mezheplerin çocukça hatalarından uzaklaşmış ancak teberrâ meselesine hepsinden daha fazla geniş yer vermiştir. Ayrıca ona göre Şîî fırkalar içinde Zeydiyye, Ebû Bekir ve Ömer'e kesinlikle teberrâ etmediği gibi teberrâyı mezhep şartı yapmayan birçok Şîî fırkası da bulunmaktadır.³⁷

Ancak Filibeli, Ca'ferî mezhebini Şîa'nın diğer fırkalarından ayırmaktadır. Çünkü ona göre bu mezhebin, muamelat ve teferruatta bazı ictihad farklılıkları vardır ancak İslâm'ın usûlünde ve temel akidelerinde akla ve İslâm'ın genel ruhuna aykırı olan herhangi bir fikirleri yoktur.³⁸

Filibeli'ye göre tasavvuf ile Şîî fırkalar arasında da sıkı bir ilişki vardır. O, Bâtıniyye, İbâhiyye, Karâmita, Dürzîlik ve Hurûfiyye gibi birçok Şîî mezhebin tasavvuf vasıtasıyla işe başlayıp te'vil metodunu da kullanarak zamanla bağımsız birer mezhep haline dönüştüklerine inanmaktadır. Bu mezheplerden İbâhiyye ve Bâtıniyye gibi fırkalar ise her şeyi te'vil ederek küfre düşmüşlerdir.³⁹

Şîa ile Ehl-i Sünnet arasında temel ayrılık nedenlerinden biri olan imâmeti manevî bir mertebe olarak tanımlayan, imamları Ali ve efrâd-ı Ali'den on iki kişiden ibaret olduğunu ve onlardan sonra bu manevî mertebenin "gavsaniyet" adını aldığını belirten Filibeli, aralarında bazı ihtilaflara rağmen gerek tasavvuf ve tasavvuf ehli olan Sünnîler, gerek Şîa'nın on iki imam meselesinde birbirlerine yakın bir düşünceye sahip olduklarını şöyle ifade eder: "İmâmet sırası, gerek Şîa ve gerek ehl-i tarîk ve mutasavvıf olan Sünnîler arasında şöyledir: İmam Ali, Hasan b. Ali, Hüseyin b. Ali, Ali Zeynü'l-Âbidîn b. Hüseyin, Muhammed el-Bâkır b. Zeynü'l-Âbidîn, Ca'fer es-Sâdık b. Muhammed el-Bâkır, Mûsâ el-Kâzım b. Ca'fer es-Sâdık, Ali er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım, Muhammed et-Takî b. Ali er-Rızâ, Ali et-Takî b. Muhammed et-Takî, Hasan el-Askerî b. Ali et-Takî, Muhammed el-Mehdî b. Hasan el-Askerî"⁴⁰ Hilafet meselesini farklı bir bakış açısıyla ele alan Filibeli'nin imâmetle ilgili tasavvufî yorumları dikkat çekmektedir.

³⁷ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/435-436.

³⁸ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/428.

³⁹ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/492-493.

⁴⁰ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/521-522.

Filibeli, İsnâaşeriyye imamlarının gerçekte Şîî olmadığını bilakis Ehl-i Sünnet olduklarını iddia etmektedir. Filibeli'ye göre bütün imamların hayatı İslâm'a ve İslâm ümmetine hizmet etmekle geçmiştir. Bu bakımdan imamların Şîa ile herhangi bir münasebeti bulunmadığı gibi onlar, Ehl-i Sünnet'ten ayrı bir mezhep kurmaya teşebbüs bile etmemişlerdir. Dolayısıyla onlar, Ehl-i Sünnet'in imamlarıdır.⁴¹

1. 3. Ehl-i Sünnet

Filibeli Ehl-i Sünnet'i; "İş bu fırkaya dâhil olanlar Peygamber ve sahabelerin itikatları ve İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Ebû Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935) ictihadları üzere bulunanlardır" şeklinde tanımlamış⁴² olsa da ilk zamanlarda Ehl-i Sünnet ile Şîa'nın aynı manaya geldiğini iddia etmiş ve bunu delillendirmeye çalışmıştır. Ona göre Ehl-i Sünnet akidesinin ilk ve en meşhur imamı Hasan-ı Basrî'dir (ö. 110/728). Hasan-ı Basrî, Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'dan (ö. 49/669) birçok konuda fetva istemiş ve bununla alakalı olarak Hz. Hasan'ın kaza, kader, hayır ve şer gibi konulardaki ictihadlarını kabul etmiştir. Bu nedenle Filibeli'ye göre asıl Ehl-i Sünnet, Hz. Ali'yi sevenler ve onun taraftarlarıdır. Bundan başka Hz. Ali'nin taraftarı olma ihtimali dahi bulunmamaktadır.⁴³ İddiasını delillendirmeye devam eden Filibeli'ye göre Ehl-i Sünnet imamlarının hepsi Hz. Ali'nin fazilet ve üstünlüğünü kabul ettiği gibi Ehl-i Beyt imamlarından da feyz almışlar, onların terbiyesinde yetişen öğrencileri olmakla da övünmüşlerdir. Filibeli, Ca'fer-i Sâdık'ın (ö. 148/765) öğrencisi olan Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767), hayatı pahasına da olsa Ehl-i Beyt'in üstünlüğünü açıkça söylemekten kaçınmadığını, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855), Ehl-i Beyt'in irfânını yüklediğini, İmam Şâfî'nin (ö. 204/820), hutbelerinde Hz. Ali'nin ve Ehl-i Beyt'in kıymetini yücelttiğini, İmam Mâlik (ö. 179/795) ve diğer imamların da buna benzer düşüncede olduklarının altını çizerek bütün bunların, Ehl-i Sünnet ile Şîa'nın esas yönüyle birbirinden ayırmanın mümkün olmadığına delil olarak göstermiştir. Ehl-i Beyt imamlarının Şîa ile hiçbir alâkasının olmadığını, tamamının ilmî meselelerle uğraştıklarını açıklayan⁴⁴ Filibeli, "Her kim ki Ehl-i Sünnet'tir, zorunlu olarak Ali'nin şîasıdır. Her kim ki, Ali'ye mensuptur, zorunlu olarak Ehl-i Sünnet'tir."⁴⁵ şeklinde bir istidlalle ezber bozan bir yargıda bulunmuştur.

Bilindiği üzere Ehl-i Sünnet'in ve Şîa'nın dinî ve siyasî fırka olarak kurumsallaşması hicrî III. ve IV. yüzyıla kadar devam etmiştir. Ancak Filibeli'nin Şîilik ve Ehl-i Sünnet tabirlerini ilk dönemler için kullanması doğru olmasa da burada Ehl-i Beyt ile Ehl-i Sünnet imamlarının, Hz. Ali hakkında karşı karşıya gelmediklerini ve İslâm toplumunun ilk ana kitlesi içerisinde yer aldıklarını söylemek istediği anlaşılmaktadır.⁴⁶

⁴¹ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/522.

⁴² Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/422.

⁴³ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/423.

⁴⁴ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/521-522.

⁴⁵ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/423.

⁴⁶ Ünlüsoy, "Filibeli Ahmed Hilmi ve Şîilik-Sünnîlik Meselesine dair Mülâhazaları", 503.

Bütün bunlara rağmen Ehl-i Sünnet ile Şîa arasındaki anlaşmazlığın nasıl yayılıp genişlediğini ve bugünkü hali aldığını sorgulayan Filibeli, bu konuda hem Sünnîleri ve hem de Şîileri suçlayarak gayet özlü ve anlamlı şu cevabı vermiştir: “İki tarafın aşırılık, önyargı ve hedefleri meseleyi çığırından çıkarmış olmasıyla...”⁴⁷ Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Filibeli, her iki mezhebin esas itibarıyla aynı, siyaseten ise birbirlerinden ayrıldıklarına bu hususta her iki tarafın da ifrat derecesine varan yanlışlıkları olduğuna dikkat çekmiştir. Burada Filibeli'nin doğru ve haklı tespitlerde bulunduğunu söylemek mümkündür.

Filibeli, Sünnîlerin dört halifenin Allah katındaki üstünlüklerini hilâfet sıralamasına bağlamalarını⁴⁸ yanlış bir anlayış olarak değerlendirmekte hatta bunu çocuksu bir davranış olarak yorumlamaktadır. O, Peygamber'in sahabelerin ileri gelenlerine yönelik hoşnutluğunu ve sevgisini gösteren hadisleri, Ehl-i Sünnet'in siyasî bir meseleye dönüştürmesini eleştirmektedir. Ona göre manevî üstünlük ile hilâfet sıralaması arasında herhangi bir ilişki söz konusu değildir. Fakat bir kimse Ehl-i Sünnet'in temel akidelerine inanıp da Hz. Ali'yi Hz. Ebû Bekir'e tafdil ederse Ehl-i Sünnet'likten dışarı çıkmış sayılmaz.⁴⁹

Yukarıda ifade edildiği gibi Filibeli, Sünnîlerin, Ehl-i Beyt'i sevmelerinden hareketle Sünnîler ile Şîileri ayrı görmemektedir. Çünkü Sünnîler de “Âl-i Aba” denilen beş kişi ile beraber on iki imamı saygıyla anar ve benimseyip severler.⁵⁰

Filibeli'ye göre Emevî Sünnîliği kuru bir sözden, Abbasî Sünnîliği genelde siyasî bir aletten ibarettir. Ayrıca o, Emevî ve Abbasî iktidarının Ehl-i Sünnet'e zulmettiğini, Yunan felsefesinin İslâm dünyasına girmesiyle Ehl-i Sünnet'in zarar gördüğünü ve Mu'tezile karşısında güçsüz kaldığını belirtir. Diğer taraftan o, her konuda Mu'tezile ve Şîa ile karşı karşıya kalan Ehl-i Sünnet'in, ilerleme ve gelişmeyi ortadan kaldırmak, insanları düşündürmemek ve dini muhakemesiz bir şekilde kabul ettirmeye istediğine işaret etmektedir. Filibeli bu konuyu şu şekilde ifade etmektedir: “Ehl-i Sünnet, şayet üstün gelseydi, dinin görüntüsünü kurtaracaktı. Fakat ilerleme ve gelişme yasalarını, düşünme hürriyetini inkâr etmiş ve ortadan kaldırmış olacağından İslâm'ın ilmen ve manen çöküntüye girmesi gerekecekti. Mu'tezile'nin rekabeti ve kısmen tahakkümü devam ettikçe, Ehl-i Sünnet âlimlerinin bu düşünme tarzı revaç bulamamıştır. İslâm, ahlâken ve manen gerilemekle beraber ilim, fen, sanayi ve felsefede terakkî etmeye devam etti.”⁵¹

⁴⁷ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/423.

⁴⁸ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet Akâidi (Kitâbu Usûli'd-Dîn)*, çev. Ömer Aydın (İstanbul: İsalet Yayınları, 2016), 342; Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Şerhu'l-fikhi'l-ekber*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984), 96-98; Nureddîn es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi (el-Bidâye fi-Usûli'd-Dîn)* çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 19. Baskı, 2020), 118; Mehmet Kubat, “İtikadî Mezheplerin İmâmet Tasavvuru”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (2018), 33.

⁴⁹ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/424-425.

⁵⁰ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/428.

⁵¹ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/512.

Filibeli, Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i Sünnet'e katılmasını Ehl-i Sünnet açısından bir dönüm noktası olarak görmektedir. Çünkü ona göre Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i Sünnet'e katılmasından sonra Ehl-i Sünnet güçlenmiş ve Mu'tezile'ye karşı üstün gelmeye başlamıştır. Hatta Abbasilerin son dönemlerinde Ehl-i Sünnet, devletin resmî mezhebi olunca muhalif mezheplere karşı ciddi anlamda bir tepki göstermiştir.⁵²

Filibeli'nin hilafetle ilgili değerlendirmelerine bakıldığında genellikle Ehl-i Sünnet'in argümanları doğrultusunda olduğu söylenebilir. Çünkü onun yaklaşımları İslam itikadına, ilmî metotlara uygun olduğu gibi aynı zamanda akla ve mantığa da uygundur. O, hilâfet gibi ihtilafli meseleleri objektif bir şekilde ele alıp incelemeye çalışmıştır.⁵³

1. 4. Mu'tezile

Filibeli, klasik mezhepler tarihi yazarlarından Bağdadî ve Şehristânî'de geçen rivayetlerdeki gibi⁵⁴ Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748), Hasan-ı Basrî'nin talebesi iken aralarında kelâmî konularda meydana gelen bazı görüş farklılıkları neticesi hocasından ayrılarak mezhebini kurduğunu ifade eder. Filibeli, Vâsıl b. Ata'nın tabiatüstü ince meselelerle zihnini meşgul eden ve İslâm'a çok büyük tesirler bırakan bir kişi olduğuna inanır.⁵⁵

Filibeli'ye göre İslâm'ın ilk dönemlerinde Yunan felsefesinin hiçbir tesirinin olmadığı bir dönemde ilk Mu'tezile, zat ve sıfatlar konusunda sanki Aristoteles'ten etkilenmiş gibi bir görünüm vermektedir. Hatta Filibeli, Mu'tezile'nin düşünce metodu ile Aristoteles'in düşünce tarzı ve söylediklerinin neredeyse aynı olduğunu belirtir.⁵⁶ Filibeli'nin, Mu'tezile'nin, Yunan felsefesi ve Yeni Eflatuncu görüşlerden etkilenip onların düşüncelerini İslâm'a taşıyarak İslâm rengi verdiğine, kendi nazariyelerini, cedel ve münakaşalarını teyit hususunda Yunan felsefesini kendi fikir ve düşüncelerinde kullandıklarına inandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Filibeli, Mu'tezile'nin Aristoteles felsefesinin etkisi altına girmesinden sonra Ehl-i Sünnet'ten tamamen uzaklaştığına inanmakta ve felsefeyi dine değil, dini felsefeye dönüştürdüğünü düşünerek Mu'tezile'yi eleştirmektedir.⁵⁷

Filibeli, Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında ihtilafa neden olan zât-sıfat, kader ve büyük günah meselesi gibi belli başlı itikadî konuları üç noktaya dayandırmaktadır. O, "zât ve sıfat birbirinin aynı değildir" diyen Mu'tezile'nin, Ehl-i Sünnet'in "sıfat, zatın aynıdır" demesiyle ilahların çoğalacağı endişesi taşıdığını belirtir. Bu durum Ehl-i Sünnet'in, sıfatı müstakil bir varlık gibi düşündüğünü göstermektedir. Ancak ona göre

⁵² Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/512.

⁵³ Yılmaz, *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, 70.

⁵⁴ Vâsıl b. Ata'nın Hasan-ı Basrî'den ayrılışı ve Mu'tezile'nin itikadî görüşleri için bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/57-59; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 78-81; Ayrıca ayrıntılı bilgi ve çalışma için bk. Hüseyin Maraz, *Vâsıl bin Ata ve Mu'tezilî Düşüncenin Doğuşu* (Ankara: Otto Yayınları, 2019)

⁵⁵ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/448.

⁵⁶ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/448.

⁵⁷ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/512.

Ehl-i Sünnet bu konuyu “Allah’ın zâtı, sıfatının ne aynıdır ve ne de gayrıdır” demekle çözmüştür. İlk dönemlerde Ehl-i Sünnet, mantık bilmediği, bir metot ve kelâma da sahip olmadığı için Mu‘tezile’nin eleştirilerine sadece sahabenin sözlerini şahit göstermek veya hadis ve âyetlerle delil getirmek suretiyle karşılık vermeye çalışmıştır. Ayrıca usûl ve tefsir ilmi özel bir bilim dalı haline dönüşmediği için her iki taraf da görüşlerini savunmak için mantık ve muhakemeye başvurmuşlardır. Ancak Filibeliye göre Ehl-i Sünnet, mantık ve akıl zemininde Mu‘tezile’ye karşı bir üstünlük sağlayamamıştır.⁵⁸ Kader konusunda ise tam bir netlik olmadığı için Ehl-i Sünnet, Mu‘tezile’ye mutedil cebir ile karşılık vermeye çalışmış; ancak Mu‘tezile’nin insanın fiilleri ile ilgili ileri sürdüğü sorular cevapsız kalmıştır.⁵⁹

Filibeli, Mu‘tezile’nin Vâsıl b. Atâ’nın bazı fikirlerini temelsiz ve geçerliliği bulunmayan bâtil görüşlerden ibaret olarak görmektedir. O, Mu‘tezile’nin Ehl-i Sünnet’ten ayrılışını Vâsıl’ın şu ve diğer birçok görüşlerine dayandırmaktadır: “Allah’ın sıfatları olmadığı gibi O’nun zâtından başka kadîm bir varlık da yoktur. Küfür, zulüm ve şer Allah’ın takdiriyle değildir. Küfür ile iman arasında bir menzile vardır.”⁶⁰

Filibeli’ye göre Mu‘tezile’nin fikirlerinin çoğu Ehl-i Sünnet akîdesi ile çarpışmıştır. Ancak ilk dönemlerde Ehl-i Sünnet, Mu‘tezile’nin fikirlerine cevap verirken nakil, gelenek ve rivayetleri aynen kabul ettiği için yetersiz kalmıştır. Mu‘tezile akli ne kadar kullanmış olsa da muhakemelerinin çoğu birçok safsatadan ibaretti. Ancak Ehl-i Sünnet bunların safsata olduğunu dahi ispatlayamamıştır.⁶¹

Filibeli’ye göre Mu‘tezile, dinî meselelerde son kararını felsefî bir şekle dayandırarak vermiştir. Aşırı Mu‘tezile, İslâm inançlarını tenkit ederek bir hiç mesabesine düşürmüştü ve sonuçta, mutlak fikir, mutlak tenzih, mutlak zâttan ibaret mücerred bir fikir bırakmıştır. Ona göre Mu‘tezile, inancı akla feda etmiştir. Akılcı Protestan tenkitçileri Hristiyanlığı tahrif ettikleri gibi Mu‘tezile de aynı şekilde İslâm inancını tahrif etmiştir. Mesela, Mu‘tezile’nin Kur’an’ın yaratılmış olduğu iddiası, vahyin inkâr edilmesi ile sonuçlanmıştır. Mucizeleri tevil ederken de maneviyâta ve vahdet-i vücûda başvurmadığı için inkâr etmek zorunda kalmıştır.⁶²

Filibeli, Mu‘tezile’yi bir taraftan eleştirirken diğer taraftan da çok büyük düşünürler yetiştirmesi ve İslâm dinine büyük katkılarından dolayı da övmektedir. Ona göre Mu‘tezile’nin gücü, Ehl-i Sünnet’in sistemli ve mükemmel bir metoda sahip olmamasından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde Ehl-i Sünnet’i de metot ve felsefe yönünden gelişmeye zorlayan Mu‘tezile olmuştur. Hatta Ehl-i Sünnet tenkitlere maruz kaldıkça da gelişmiş ve ilerlemiş, itirazlardan uzak kaldıktan sonra da ilim ve ulema bakımından duraklama dönemine girmiştir.⁶³

⁵⁸ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/448-449.

⁵⁹ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/448.

⁶⁰ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/442.

⁶¹ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/451.

⁶² Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/451-452.

⁶³ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/452-454.

Filibeli, Mu'tezile'yi yirmi fırkaya ayırır⁶⁴ ve onları Mu'tezile'nin genel ismi altına sokulan ekoller olarak görür. Ona göre Mu'tezile ekollerinin çoğunun görüşleri batıldır.⁶⁵ Bu fırkalar batıl itikadları nedeniyle Ehl-i Sünnet'ten ayrıldıkları gibi aynı sebepten dolayı Mu'tezile'den de ayrılmışlardır.

1. 5. Mürcie

Filibeli, Mürcie'yi ma'rifet, ihlâs ve muhabbete özel bir değer vermesi yönüyle diğer mezheplerden farklı bir ekol olarak görse de onlar hakkında fazla görüş belirtmez. Ancak İbâhiyye'nin kaynağı olarak da bu mezhebi gösterir. Onun tespitlerine göre Mürcie'ye mensup olanlar, ibadetlere fazla önem vermeleri gerekirken tam aksine ibadetleri son derece önemsiz görmüşlerdir. İbadet yerine ihlâs ve muhabbete aşırı önem vermeleriyle de bu mezhebe felsefî bir şekil vermişlerdir. Filibeli, Mürcie'yi, genel anlamda zararsız bir mezhep olarak nitelendirmektedir. Ancak onları, bir taraftan iman ve İslâm'ı ma'rifet şartına bağlayarak insanların büyük çoğunluğunu İslâm dairesinin dışında tutmaları, diğer taraftan da ma'rifeti değersiz bir ilim derecesine indirmeleriyle de mezheplerine mezhep denilemeyecek kadar lâubalilik kattıkları için de eleştirmektedir.⁶⁶ Filibeli, Mürcie'yi Müslümanların büyük çoğunluğunu İslâm dairesinin dışında tutma noktasında eleştirse de bilakis Mürcie, Hâricîlerin Müslümanları İslâm dairesinin dışına çıkararak iman ve küfürle ilgili görüşlerini reddetmişlerdir. Mürcie, ortaya koyduğu ılımlı ve uzlaştırıcı görüşleriyle⁶⁷ Müslümanları İslâm dairesinin içinde tutmaya çalışmış, Ehl-i kible'nin tekfir edilemeyeceğini ileri sürmüştür. Dolayısıyla ameli imana dâhil etmeyen Mürciî anlayışa göre büyük günah işleyen bir kimse dinden çıkmaz günahkâr Müslüman olarak kalır.⁶⁸

Klasik mezhepler tarihi yazarlarından Eş'arî Mürcie'yi oniki⁶⁹, Şehristânî altı fırkaya ayırırken⁷⁰ Filibeli, Mürcie'yi tasnif ederken Yunûsiyye, Ubeydiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye ve Sûmeniyye gibi isimlerle belli başlı beş kola ayırmıştır.⁷¹

⁶⁴ Filibeli'nin tespit ettiği Mu'tezile ekolleri şunlardır: *Vâsiliyye, Hüzeyliyye, Nazzamiyye, Hâtiyye, Bişriyye, Muammeriyye, Murdâriyye, Sümâmiyye, Hişâmiyye, Câhziyye, Hayyâtîyye, Ka'biyye, Cübbâiyye, Behşemiyye, Amriyye, Esvâriyye, İskâfiyye, Ca'feriyye, Sâlihiyye ve Hadbiyye*. Bu fırkalar hakkındaki açıklamalar için bk. Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/442-447.

⁶⁵ Mu'tezile ekollerinin görüşleri hakkında bk. Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/442-447.

⁶⁶ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/454.

⁶⁷ Mürcie'nin görüşleri hakkında bk. Sönmez Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2001/1), 187-198.

⁶⁸ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/140; Ebû Hanife, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 55

⁶⁹ Eş'arî bu fırkaları; *Cehmiyye, Ebu'l-Hüseyin es-Sâlihî, Yûnus es-Semerî, Ebû Şimr ve Yûnus'un Taraftarları, Ebû Sevbâniyye, Neccâriyye, Gaylâniyye, Muhammed b. Şebîb Taraftarları, Hanefiyye, Tûmeniyye-Muâziyye, Merisîsiyye ve Kerrâmiyye* olarak isimlendirir. Bu fırkalar için bkz: Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/116-121.

⁷⁰ Şehristânî, Mürcie fırkasını, *Yûnusiyye, Ubeydiyye, Gassaniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye ve Sâlihiyye* olarak altıya ayırır. Bk: Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/161-169.

⁷¹ Bk. Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/455; Ayrıca Mürciî fırkaları hakkında bk. Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 198-201.

Onun Mürcie'yi tasnif ederken Eş'arî ve Şehristânî'den farklı olarak Bağdâdî'nin tasnif sistemini benimsediği söylenebilir.⁷²

1. 6. Neccâriyye

Abbasi halifesi Me'mun döneminde etkili bir ekol olan Neccâriyye; Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr'ın veya onun görüşleri etrafında teşekkül eden itikadî bir fırkadır.⁷³

Filibeli'ye göre Neccâriyye mezhebi Ehl-i Sünnet'in bir şubesi sayılabilir ancak birkaç noktada icmâdan ayrılarak sıfatın nefyi, halku'l Kur'ân ve ru'yetullah gibi konularda Mu'tezile'nin görüşlerini benimsemişlerdir. Fakat Allah'ın ahirette görülmesi ile ilgili görüşleri Ehl-i Sünnet ile kolaylıkla uzlaştırılabilir. Ayrıca Kur'an'ın hâdis oluşu konusundaki fikirleri de Mu'tezile'ye nispetle Ehl-i Sünnet'e daha yakındırlar.⁷⁴ Filibeli, Neccâriyye'yi bazı konularda Ehl-i Sünnet'e, bazılarında da Mu'tezile'ye yakın görüşleri sürdürdüğünü belirtse de bu ekolü Ehl-i Sünnet'e daha yakın bir mezhep olarak görmektedir.

Neccâriyye'nin mezhepler tarihi literatüründe ele alınış şekli problemlili görünmektedir. Bir kısım müellif onları Mürcie'nin bir alt kolu olarak tasnif ederken, diğer bir kısmı ise ayrı bir mezhep olarak ele almıştır. Filibeli ise bu fırkayı herhangi bir mezhebin çatısı altında göstermemiş, ayrı bir mezhep gibi görmüş ve Neccâriyye'yi; Zaferaniyye, Burğusiyye, ve Müstedrike gibi üç ana grupta toplamıştır.⁷⁵

1. 7. Cebriyye

Zorlama anlamına gelen, insanın kendi fiilleri hususunda kulun hiçbir etkisi olmadığını, her şeyin mutlak bir güç olan Allah tarafından belirlendiğine dair Cehm b. Safvân (ö. 128/745) tarafından ileri sürülen bu düşünceye Cebriyye denir. Filibeli ise Cebriyye'yi; Ehl-i Sünnet'in tercih ettiği ılımlı Cebriyye yani cebr-i mütavassıt olarak değil de kullardan fiiller ile insan iradesini tamamen ortadan kaldıran Cehm b. Safvan'ın görüşlerinden oluşan mezhep olarak tanımlamaktadır.⁷⁶

Filibeli'ye göre Cebriyye'nin kulların iradesi ve fiilleri ile ilgili görüşlerini tenkit edenler, kesb ve ihtiyarda irade ve fiillerin kaynağının Allah'a ait olmasından dolayı Cebriyye'nin demir gibi sağlam olan mantığını kolayca kıramamışlardır. Filibeli, Ehl-i Sünnet'in genelinin, küllî irâde ile cüz'î irâdeyi, kaderle irâde hürriyetini uzlaştıramamalarından dolayı, amel bakımından ve genel olarak Cebriyye mezhebine bağlı sayılabileceği görüşündedir.⁷⁷ Mutlak Cebriyye fikirlerine karşı çıkan Filibeli, tasavvuftaki "terk-i irade", "mutlak itaat" ve seyr-i sülûk" gibi hallerin insana sınırlı ve

⁷² Bağdâdî, Mürcie fırkasını *Yûnusiyye*, *Ğassâniyye*, *Tûmeniyye*, *Sevbâniyye* ve *Merîsiyye* olmak üzere beşe ayırmıştır. Bu fırkalar için bk: Bağdâdî, *el-Fark*, 151-155.

⁷³ İbrahim Hakkı İnal, "Neccâriyye Mezhebi hakkında Bazı Mülâhazalar", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/24 (2010), 37-40.

⁷⁴ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/456.

⁷⁵ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/456.

⁷⁶ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/457.

⁷⁷ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/457.

cüzî bir irade hürriyeti vermesine rağmen uygulamada insanlar tarafından yanlış anlaşılmasıyla aşırı Cebriyye'ye meyledildiği görüşündedir. Ona göre telkin ve vaazlara giren birçok israiliyyât ve hurafeler, mutlak Cebriyye'nin çoğunluğunun akidesi olmasına sebep olmuş hatta birçok tarikat mensubu cahilce mutlak Cebriyye'ye temayül etmiştir.⁷⁸ Anlaşılan Filibeli, tasavvuftaki teslimiyet ve rıza meselelerinin, ehil olmayanların yanında alelâde mutlak Cebriyye fikirleriyle birleştiğini düşünmekte ve bunu da eleştirmektedir.

Filibeli aşırı Cebriyye'nin, Ehl-i Sünnet'i benimseyen avam arasında yayılmasını tehlikeli olarak görmektedir. Çünkü Cebriyye'nin görüşlerinde; kulun sorumluluğu, fazilet ve çalışma sevgisi olmadığı için avam arasında yayılması durumunda felâket ve ahlâkî kötülükler artar, İslâm dünyası tamamen zarar görür. Ona göre Cebriyye fikrinin yaygın olduğu bir toplumda namus ve ahlakın yerleşmesi imkânsız görünmektedir.⁷⁹

Ayrıca Filibeli, Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olup da doğrudan doğruya halk ile temasları olan imam, müezzin ve diğer din görevlilerini, mezheplerinin ince, ılımlı ve ölçülü sınırını koruyamayarak farkında olmadan Cebriyye'nin görüşlerine kaymalarını eleştirir. Cebriyye meselesinin çözülemediğine ve bundan sonra da çözülemeyeceğine inanan Filibeli, bu mezhebi insanın toplumsal yaşantısında yeri olmadığını söyleyerek reddetmiştir.⁸⁰

2. Diğer Mezheplere Dair Görüşleri

2. 1. İsmâîlîlik (Bâtıniyye)

Şîi ve Bâtınî mezheplerden biri olan İsmâîlîlik; Hz. Ali'nin soyundan gelen Ca'fer es-Sâdık'ın (ö.148/765) ölümünden sonra imâmetin, en büyük oğlu İsmâîl'in hakkı olduğunu iddia edenlere verilen bir isimdir.⁸¹ Ona göre bu mezhep; Şîa ve tasavvuftaki fikirlerin ifrat ve suistimali sonucu teşekkül etmiştir. Çünkü İsmâîliyye, Şîa arasında yaygın olan fikirler ile tasavvuftaki "mazhariyet ve tecellî"ye dair görüşleri bir araya getirip en mantıklı ve tutarlı bir şekilde kullanmıştır. Filibeliye göre İsmâîlîler, "imâm-ı mahfî" yani gizlenmiş imam akidesini, tasavvuftaki "aktâb ve efrâd" yani kutuplar ve fertler fikrinden alarak Hintlilerdeki Brahma'nın hulûlleri ve Budalar hakkındaki görüşlerle de kaynaştırmışlardır.⁸²

Filibeli, İsmâîlîlerin büyük bir maharetle tarikatlara kendi akidelerinden ve İbâhiyye düşüncesine ait konulardan birçok şey karıştırdıkları görüşündedir. Ona göre İbâhîler, gittikleri dergâh hangi tarikata mensupsa o tarikattan görünmüşler, o tarikatın önemli sırlarındanmış gibi bazı İbâhî görüşlerini dervişlere ve hatta cahil gördükleri kişilere öğretmişlerdir. Onlar da farkında olmadan İbâhî fikirlerini kendi

⁷⁸ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslâm* (İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyyesi, 1332/1913), 57-59.

⁷⁹ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/457-458.

⁸⁰ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/458-459.

⁸¹ Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa (Şîi Fırkalar)*, trc. Hasan Onat-Sönmez Kutlu-Sabri Hizmetli (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 67-68.

⁸² Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/495-496.

tarikatlarının sırrı gibi zannederek kendilerinden sonrakilere nakletmişlerdir. Aynı metodu tasavvuf ve tarikatlara Hurûfîler de uygulamışlardır.⁸³ Ayrıca Filibeli, İsmâîlîler'in, Hz. Muhammed'in "Hâtemü'n-Nebiyîn" yani son peygamber oluşunu kabul etmeyip de ondan sonra bir Peygamberin geleceğine dair itikatlarından dolayı İslâm dininden çıktıklarına inanmaktadır.⁸⁴

Filibeli, Mübârekiyye, Karâmita, Bâtıniyye, Seb'iyye, Ta'lîmiyye, Hürremiyye, Bâbekiyye ve Muhammeriyye⁸⁵ gibi çeşitli isimlerle isimlendirilen İsmâîlîlerin Karâmita ve Fâtımîler kolundan da bahsetmektedir. Karmatî İsmâîlîliğinin ilhad ve zındık olduklarını düşünen Filibeli'ye göre bu ekol, ilk çağlardan beri ortaya çıkan ilhad mezheplerinin en çirkini olup, bu mezheplerin hepsinden kötülük ve sapıklıklar alma sonucu teşekkül etmiş bir mezheptir. İnanç ve görüşleriyle dinden çıkan ve zındıklıktan ibaret olan bu mezhebin, yüzündeki maskeyi çıkardıktan sonra İslâm inancı üzerinde herhangi bir tesirlerinin olması söz konusu değildir.⁸⁶

Filibeli'ye göre İsmâîlîlerin Fâtımîler kolu Alevilik adına önemli faaliyetlerde bulunmuş olsalar da bunların Ali taraftarları arasında zikredilmesi, Şîa mezhebini yaymalarından ve kendilerini Peygamberimizin soyuna nispet etmelerinden kaynaklanmıştır. Yoksa ilk Fâtımî halifesi Ubeydullah el-Mehdî'nin (ö. 322/934) neslinin İsmâîlîlerin reisi Abdullah'ın soyuna dayanmasından dolayı Fâtımî İsmâîlîliğinin gerçekte Ehl-i Beyt ile hiçbir bağları bulunmamaktadır. Fakat Fâtımî İsmâîlîler, Hz. Ali'nin efdalietini kullanmak ve Ehl-i Sünnet'ten birkaç noktadan ayrılan mutedil bir mezhep görünümünü vermek suretiyle Şîa'yı, gizli mezheplerini ise Karmatîler arasında yaymışlardır.⁸⁷

Filibeli, İsmâîlîlerin Cebel-i Lübnan'da buldukları sırada Haçlılar ile irtibatları olması nedeniyle Avrupa'da onlar ile ilgili birçok bilgi ve kaynakların mevcut olduğunu ve araştırmalar yapıldığını tespit etmiştir.⁸⁸

Filibeli'nin tespitlerine göre Bâtınîler, İsmâîlîlerden çok farklıdır. O, Bâtınîliği; Hint ve İran felsefesiyle garip ilimleri ve tasavvuf konularını bünyesinde barındıran tuhaf bir karışımdan oluşmuş mezhep olarak tanımlar. Ona göre bu mezhep, "her şeyi mübah görme" metoduyla işe başlamış ve daha sonra açıkça İbâhiyye'ye dönüşmüştür. Filibeli'ye göre bu mezhebin görüşleri İsmâîliyye ile aynı iken Hasan Sabbah ile farklı bir boyut almıştır.⁸⁹

Filibeli, sapık fırka olarak nitelendirdiği Bâtınîleri, Kur'ân'ın zâhirî manasını terk edip onun hükümsüz olduğuna inandıkları ve bâtinî manasını kendilerine göre te'vil edip aldıkları için "Bâtıniyye" olarak isimlendirildiklerini dile getirir. Filibeli, "Allah ne var, ne yok, ne âlim, ne de câhildir" gibi sözlerle ilahî sıfatların hepsinde

⁸³ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/576-577.

⁸⁴ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/500.

⁸⁵ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/433-434.

⁸⁶ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/504-505.

⁸⁷ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/524.

⁸⁸ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/497.

⁸⁹ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/505.

şüphe bıraktırdıklarını, ruhların fani olduğuna inandıkları gibi hulûle de inandıklarını ve bu tür inançların ise Hasan Sabbah marifetiyle Mecûsilerden aldıklarını belirtir. Filibeli'ye göre Bâtınîler, Müslüman halkı doğru yoldan saptırmak için birtakım küfür ıstılahları kullanırlar ve "İdrar meniden daha pis iken, küçük abdest bozmadan dolayı gusûl gerekmediği halde meni çıkmasından dolayı neden gereksin?" gibi sorularla da şüpheyi düşürüp dinden çıkarmaya çalışırlar.⁹⁰

2. 2. Zeydiyye

Zeydiyye, Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali b. Hüseyin'in (ö. 120/740) ismine nispetle bu isimle isimlendirilmiştir. Bu mezhep, Şîî fırkaları içerisinde en ılımlı ve Ehl-i Sünnet'e en yakın olan fırka olarak kabul edilir.⁹¹ Filibeli de Zeydiyye'yi ayrı bir fırka olarak değerlendirmemiş, Şîa'nın alt bir kolu olarak ele almıştır. O, Ümeyye oğullarından Hişâm b. Abdümelik'in (ö. 125/743) Kûfe'ye saldırısı sırasında bazı art niyetli insanlar tarafından Zeyd b. Ali'nin Mu'tezile mezhebinden olduğu iddia edildiğini belirtmektedir. Ancak Filibeli'nin tespitlerine göre Zeyd b. Ali, bir dönem Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi olsa da o, Mu'tezile mezhebini benimsememiştir. Aksine Filibeli, Zeyd b. Ali'nin İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe ile olan ilişkilerine dikkat çekmektedir.⁹²

Filibeli, Zeydîlerin; Cârûdiyye, Süleymâniyye ve Sâlihiyye adıyla üçe ayırdıklarını ancak buna bir anlam veremediğini ifade eder. O, Cârûdîlerin; Hz. Peygamberden sonra imâmetin Hz. Ali'nin hakkı iken bu hakkın kaybolduğuna inandıklarına; Süleymânîlerin, Hz. Ali varken ümmetin diğer sahabilere biat etmesini bir hata olarak değerlendirdiklerine; Sâlihîlerin ise Süleymanîlerin görüşlerini kabul etmekle birlikte Hz. Osman hakkında hüküm vermekten sakındıklarına dair görüşlerini belirtir.⁹³

2. 3. Hurûflîk

Hurûflîk, XIV. yüzyıl sonlarında İran'da Esterâbâdlı Fazlullah-i Hurûfî (ö. 796/1394) tarafından kurulmuş, sezgi yoluyla metafizik sınırları bilme inancında harflerin esrarına dayanan, bâtınî eğilimli, Sünnî olmayan bir fırkadır.⁹⁴ Filibeli ise Hurûflîği, harfler üzerine kurulmuş çeşitli hesaplara dayanan başlı başına büyük bir felsefe mesleği şeklinde tanımlar.⁹⁵

Filibeli, İsmâîlîler ile Hurûflîği birbirlerinden farklı olduğunu düşünmektedir. Ona göre Hurûflîk, amel bakımından İbâhîlere bağlı olsalar da onların felsefeleri, İsmâîlîler ile uyuşmamaktadır. Çünkü İsmâîlîler, te'viller için aklî ve felsefî çıkarımlara başvururken Hurûflîk, harfler üzerine kurulu çeşitli hesaplarla uğraşır.

⁹⁰ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/433-434.

⁹¹ Zeydiyye hakkında geniş bilgi için bk. Yusuf Gökalp, *Şîî Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydîlik*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015)

⁹² Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/435.

⁹³ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/435.

⁹⁴ Alessandro Bausani, "Hurûflîk", çev. Nezahat Öztekin, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 7 (1992), 357.

⁹⁵ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/506.

Ayrıca Hurûfler, kasıt ve mana bakımından dehrî olmasalar da düşünce sistemlerinin doğal sonucu olarak maddeciliğin neticelerine çok fazla yakındırlar.⁹⁶

Filibeli'ye göre Hurûflik bağımsız bir mezhep olarak varlığını devam ettirememiş ise de birçok tarikata kendi teorilerini karıştırarak hala ayakta kalmayı başarmıştır. Onun tespitlerine göre özellikle bu mezhebin İran ve Osmanlı mutasavvıfları ve şeyhleri üzerinde çok büyük tesirleri söz konusudur.⁹⁷ Hatta çeşitli tarikatlara mensup birçok Osmanlı şeyhlerinin Hurûfî mezhebi üzerine yazdıkları şiirler divanlarda mevcuttur.⁹⁸

Filibeli'ye göre Hurûfliğin tasavvuf ile sıkı bir bağı vardır hatta tasavvufun aşırı bir uzantısıdır. Anlamsız hesapları, uydurma harf yakıştırmaları ve mehdilik gibi asılsız görüşleri dışında tasavvufa fazlasıyla yakındır. Ancak şekilcilikte aşırıya kaçmaları, tamamen bir "antropomorfizm"dir. Ona göre Hurûfliğin, doğrudan olmasa da dolaylı yollardan diğer tarikat ve mezheplere karışmasıyla İslâm inancı üzerinde olumsuz etkileri çok büyüktür.⁹⁹

2. 4. Vehhâbilik

XVIII. yüzyılın ortalarında Arabistan'ın Necid bölgesinde Muhammed b. Abdülvehhâb'ın (ö. 1206/1792) görüşleri etrafında teşekkül etmeye başlayan Vehhâbilik, önce dinî iken daha sonra siyasî renge bürünen ve günümüze kadar varlığı devam eden bir harekettir.¹⁰⁰ Filibeli'ye göre ise Vehhâbilik, son asırlarda din ve mezhep adına beliren hareketler içinde ortaya çıkmış bir mezheptir.¹⁰¹ Ortaya çıktığı ilk zamanlarda Hâricîlik hareketi olarak algılanan Vehhâbîler; Müslümanların mezar ve türbe ziyaretleri, tarikatlara girme vb. uygulamaları nedeniyle tevhidi bozdukları gerekçesiyle şirke düştüklerini bundan dolayı onların, kan ve mallarının kendilerine inanan muvahhitlere helal olduğunu ilan etmek ve devlete karşı isyan etmekle dönemin Osmanlı yöneticilerini bir hayli meşgul etmişlerdir.¹⁰²

Filibeli'ye göre din ve mezhep adına zuhur eden Vehhâbilik, ortaya çıktığı ilk dönemlerde sıradan bir hareket olarak görülüp geçitirilirken sonraları mezhebin gerçek mahiyeti belli olunca özellikle de Avrupalıların çok dikkatini çekmiş ve incelenmiştir. Filibeli, Vehhâbiliğin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb hakkında fazla malumatın olmadığını, onun ve Vehhâbilik hakkındaki bilgilerin ise daha çok

⁹⁶ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/506-507.

⁹⁷ Mesela Alevî-Bektaşîlik üzerinde Hurufî etkinin varlığına yönelik bk. Samet Karahüseyin, *Alevî-Bektaşî Klasiklerinde Hurûfî Etkinin Varlığı meselesi: Şeyh Safî Buyruğu Örneği*, IV. Uluslar arası Alevîlik ve Bektaşîlik Sempozyumu Bildiriler Kitabı (18-20 Ekim 2018 Ankara), 883-908; Süleyman Cam, "Bahâ Said Bev'in Hayatı, Eserleri ve Anadolu'daki Alevî-Bektaşî-Nusavî Zümreleri ile İlgili Çalışmaları", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 13/2 (2020/2), 764, Ayrıca bk. Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), 296-297.

⁹⁸ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/507-508.

⁹⁹ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/508.

Neşet Çağatay-İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 223.

¹⁰¹ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/599.

¹⁰² Ethem Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri* (Ankara: Selçuk Yayınları, 2. Baskı, 1983), 98.

Avrupalı seyyahların hikâyelerinde yer aldığını belirtir. Avrupalı müsteşrikler, Vehhâbîliği Protestanlığa benzetmeye çalışmış olsalar da Filibeli buna karşı çıkmıştır. Filibeli'nin tespitlerine göre Avrupalı müsteşriklerin Vehhâbîliği Protestanlığa benzetmeye çalışmalarının arka planında yatan asıl gerçek sebep; İslâm'a ve Türklere karşı Avrupa'da hala mevcut olan düşmanlıktan ve bu kadar önemli bir mesele ile bağdaşmayacak derecede hafif değerlendirmelerde aranmalıdır. Filibeli'ye göre bu iki mezhep arasında yüzeysel benzerliğin dışında hiçbir münasebet bulunmamaktadır. Hatta Dozy'in İslâm'a ve Türklere düşmanlığı nedeniyle Vehhâbîliğin kurucusu Muhammed b. Abdulvehhâb'ı Martin Luther'e benzetmesine karşı çıkar.¹⁰³

Filibeli'nin tespitlerine göre Protestanlık, en medeni bir çevrede ortaya çıkmış "orta yoldan uzak aşırı bir ilerleme adımı"dır. Vehhâbîlik ise, en bedevî ve en cahil bir yörede zuhur etmiş olup "müthiş bir gerileme adımı"dır. Ona göre her iki mezhebin etkenleri arasındaki büyük fark incelendiğinde ıslahat hususundaki benzerliklerin sadeliği ortaya çıkar. Protestanlık, resmî ruhbanlığın cehâlet ve israfına karşı ayaklanırken İslâm'da ruhbanlık olmadığından Vehhâbîliğin böyle bir iddiası söz konusu değildir. Çünkü Vehhâbîliğin ortaya çıktığı ve bedevîliğin hala hâkim olduğu Necid bölgesinin medenileşip İslâm dünyasına rehberlik etmesi tasavvur edilemez. Çünkü Vehhâbîliğin yaratıcı ruhu çok farklıdır. Onun tespitlerine göre Vehhâbîlik, ilk ortaya çıktığı zamanlarda dinî maksattan daha çok siyasî amaç güttüğünden emellerine ulaşmak isteyen bazı Avrupalı devletler tarafından desteklenmiştir. Filibeli'nin bu yaklaşımından onun Vehhâbîliği dinî bir mezhep olmaktan daha çok siyasî bir akım olarak gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁰⁴ Doğrusu Filibeli'nin dinî nedenlerle ortaya çıkan Vehhâbîliğin siyasî gayelerle çıktığını söylemesi dikkat çekicidir.

Filibeli, Vehhâbîler hakkında en garip fikirlerin Avrupa'da çıktığını belirterek batılı müsteşriklerin; Vehhâbîlerin Karâmita gibi Müslümanların hac yapmalarını yasaklamaları ve tekfir etmeleri gibi konularda aralarında bir fark görmemelerini eleştirmektedir. Oysa Filibeli'ye göre Vehhâbîliğin Karâmita ile hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır. En azından Vehhâbîler, haccın farzîyetini tasdik ve kabul etmektedirler.¹⁰⁵

Filibeli, Vehhâbîliğin, Protestanlık ve Karâmita ile hiçbir münasebetin olmadığını ispat ederken, onu tercih edilen bir mezhep olarak da görmemektedir. Filibeli'nin ifadelerinden Vehhâbîliği savunuyormuş gibi bir anlam ortaya çıksa da aslında onun İslâm'a halel vermek isteyenlerin görüşlerini çürüterek İslâm'ı temize çıkarmak için mücadele verdiği anlaşılır.

3. Sünnî-Şîî Çekişmesi İle İlgili Görüşleri

Sünnîlik ile Şîîlik gibi meselelere "İttihâd-ı İslâm" düşüncesiyle bakan ve bu yönde mezheplerin İslâm birliğine engel olduğuna inanan Filibeli, örnek olarak da Şah İsmail tarafından resmî mezhep olarak ilan edilen Şîa ve diğer Şîî fırkaları

¹⁰³ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/599-600.

¹⁰⁴ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/608-609.

¹⁰⁵ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/608.

göstermektedir. Şîa ile Sünnîler arasında meydana gelen çatışmalar İslâm adına büyük bir yara oluşturmuş, İslâm birliğinin zayıflamasına ve bölünmesine neden olmuştur.¹⁰⁶ Ancak Filibeli'ye göre bir dönem bireysel olarak Nadir Şah, mezhep ihtilaflarını gidermek, Sünnîler ile Şîîler arasındaki nefret ve düşmanlığa son verme girişimleri sonucunda, Şîî mezhebindeki aşırılıkları, sahabeye dil uzatma ve onlara hakaret etme âdetini ortadan kaldırmada başarılı olsa da daha sonra yeniden eskiye dönmüştür.¹⁰⁷

Sünnî ile Şîî birlikteliğini arzulayan Filibeli, Sünnîler ile Şîa arasındaki ihtilafa mezhep ihtilafı denmektense dinî ihtilaf demeyi daha doğru bulmaktadır. Ona göre siyasî ihtiraslar dinî zemine taşınarak çığırından çıkarılmıştır. Şîî taraftarlara göre Şîî olmayan bir kimse, imanı şüpheli ve amelleri kabul edilmeyen bir Müslüman'dır veya hiç Müslüman değildir.¹⁰⁸

Filibeli'ye göre Sünnîlerin Ehl-i Beyt'i sevmeleri nedeniyle bu manada Sünnî ile Şîa ayrı şeyler değildir. Ona göre o günkü İslâm âleminde Sünnî-Şîî meselesi diye bir mesele yoktu. O, İttihâd-i İslâm'ın gerçekleşmesini istemeyen başta Avrupa ve Amerika olmak üzere İslâm karşıtı olan birçok ülke, ulaşmak istedikleri emellerini gerçekleştirmek için geçmişin de tecrübesinden yararlanarak bir "Sünnî-Şîî" tefrikası çıkarmaya çalıştıklarını şu sözleriyle belirtmiştir:

"İslâm düşmanlarının en büyük ümitlerinden biri "Sünnî ve Şîî" tefrikası idi. Önceki açıklamalarımızı zaman nasıl doğruladıysa, şu marûzâtımızı da yakın bir geleceğin tasdik edeceğine (ve şimdiden da'vâmızın doğruluğu Hindistan'da açılan Osmanlı mektepleriyle sâbit olduğuna) emin olduğumuz için bütün kanâ'at ve bütün metânetimizle deriz ki; bugün âlem-i İslâm'da bir: Sünnî-Şîî meselesi yoktur!"¹⁰⁹

Diğer taraftan Filibeli, İslâm âleminde genel bir uyanışın meydana geldiği bir dönemde Şîî-Sünnî ihtilafını harekete geçirmek isteyen bazı Avrupalı araştırmacıların her iki mezhebi birbirine düşürmek için yaptıkları incelemelere dikkat çekmiş ve bunu şu ifadelerle gündeme getirmiştir: "İslâm âleminin iki büyük mezhebi arasındaki uçurum giderilmesi imkânsızdır. Ve hiç bir şey bu uçurumu dolduramaz. Bir Şîî'nin nazarında bir gayrimüslim, bir Sünnî'den daha az iğrençtir ve aynı şekilde bir Sünnî için de bir Şîî en fazla tiksinti uyandıran kişidir."¹¹⁰

4. Mezheplerin Birleştirilmesi ile İlgili Görüşleri

İslâm dünyasını temsil eden iki güçlü devlet olan Osmanlı ve İran arasında Sünnîlik-Şîîlik yakınlaşma girişimleri ciddi anlamda ilk defa, Nâdir Şah (ö. 1160/1747) zamanında onun gayretleriyle öncelikle mezhepler arasındaki ihtilafları ortadan kaldırmak ve dinî birlikteliği sağlamak için özel bir çabayla

¹⁰⁶ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/595.

¹⁰⁷ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/598.

¹⁰⁸ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/629.

¹⁰⁹ Filibeli Ahmed Hilmi, "Bugünkü Âlem-i İslâm: Sünnî-Şîî Meselesi-Arap-Türk Meselesi Hilâfet Meselesi-Mevânî Terakkî ve Teâlî Meselesi-İstihlas ve Saadet Meselesi", *Hikmet Mecmûası* 1/43 (27 Kânun-i sâni 1326/9 Şubat 1911), 1-2.

¹¹⁰ Filibeli, *Târîh-i İslâm*, 2/638.

gerçekleşmiştir.¹¹¹ Hatta Nâdir Şah, bu amaçla hilâfet makamı ve Ehl-i Sünnet ulemasından Ca'ferî mezhebini Ehl-i Sünnet'in beşinci mezhebi olarak tanımlarını istemiştir.¹¹² Ancak o dönemlerde Nâdir Şah'ın mezhepler arasındaki ihtilafları ortadan kaldırmaya ve mezhepleri birleştirmeye yönelik çabalarında istenilen sonuç alınamamıştır. Bu mesele, daha sonra Hindistan Müslümanlarından Şah Veliyullah Dihlevî (ö. 1176/1762) tarafından yeniden gündeme taşınmıştır. O, XVIII. yüzyılda İslâm dünyasında görülen gerilemeyi fark ederek İslâm ümmeti içinde birlik ve istikrarı yeniden sağlamayı kendisine önemli bir görev olarak addetmiştir.¹¹³

Sonraki dönemlerde Filibeli de mezheplerin birleştirilmesini gündeme taşıma gayretinde bulunmuştur. Hatta Filibeli, Şîî ve Sünnîlerin ortak noktalarda birleştiğini, teferruatın hiçbir öneminin olmadığını şu sözleriyle vurgulamaktadır: "Muhalif fikirlerin ne ehemmiyeti var! Hiç. İşte bu hakikati bugün her münevver Müslüman anlamıştır."¹¹⁴ Mezheplerin birleştirilmesi hususunda Filibeli, mezheplerin hepsinin incelenmesi gerektiği, ilim ve fazilet sahibi kırk elli kişiden oluşan "Yüksek İctihad Meclisi"nin ictihadıyla Kur'an'ın ruhuna ve bugünkü ihtiyaçlarımıza en fazla uyan fikirler ile genel bir mezhep oluşturulması görüşündedir. Bu genel mezhebin belirgin sıfatı ise felsefe ve sîret olmalıdır. Çünkü o, şekilcilikten meydana gelen ihtilaflara önem vermeyi ve bu ihtilafları yaşatmayı dine karşı işlenmiş bir cinayet olarak görmektedir.¹¹⁵

Ona göre Osmanlı padişahlarının, İslâm birliğini sağlamak için çeşitli mezhepleri barıştırmaya, aralarını bulma ve hatta birleştirme girişimleri olsa da halkın cehalet ve taassubu nedeniyle beklenen etkiyi göstermemiştir.¹¹⁶ Diğer taraftan Yavuz Sultan Selim (ö. 926/1520), çeşitli mezhepleri barıştırmak ve birleştirmek için gayret göstermiş olsa da Şah İsmail'in, Şîî İslâm anlayışının aşırı yorumu ile Şîîliği devletin resmî bir mezhebi olarak ilan etmesi en büyük engel olmuştur.¹¹⁷

Kısacası Filibeli, gerek itikadî ve gerekse de fikhî mezhep ayrılıklarının İslâm birliğine verdiği zararları dikkate alarak İslâm dünyasının yararı için mezheplerin birleştirilmesi gerektiği fikrini savunmuş, ayrıca mezhep taassubu yüzünden ayrılıp birbirlerine düşman olan Müslümanları, mezheplerin telfikiyle ortak noktalarda bir araya getirmeye çalışmıştır.

SONUÇ

Filibeli, Târih-i İslâm'da Hâricî ve Şîî bazı fırkalarla birlikte, Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile hakkında geniş bilgiler aktarmış; Mürcie, Neccâriyye Cebriyye ve Müşebbihe gibi bazı mezhepleri genel hatlarıyla, alt kollarını ise ayrı ayrı çok kısa bir

¹¹¹ Filibeli, *Târih-i İslâm*, 2/598.

¹¹² İhsan Mahvi, "Babilik", *Mahfil* 2/21 (Tahirulmevlevî, 1340/1922), 154-155.

¹¹³ Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 317.

¹¹⁴ Filibeli, "Bugünkü Âlem-i İslâm: Sünnî-Şîî Meselesi", 2.

¹¹⁵ Filibeli, *Târih-i İslâm*, 2/668.

¹¹⁶ Filibeli, *Târih-i İslâm*, 2/594.

¹¹⁷ Filibeli, *Târih-i İslâm*, 2/595.

şekilde ele almıştır. Onun mezhepleri araştırırken özellikle de Ehl-i Sünnet ile Şîa'ya fazla ağırlık verdiği görülmüştür.

Filibeli, Ehl-i Sünnet ile Şîa'nın ortaya çıkışını ve bu mezhepler arasındaki ihtilafların nasıl genişleyip günümüze kadar geldiğini araştırmış ve sonuçta yaygın kanaatin aksine Ehl-i Sünnet'in akidelerini kabul eden bir kimsenin Hz. Ali'yi Hz. Ebû Bekir'e üstün tutmakla Ehli-i Sünnet'ten çıkmayacağı görüşüne varmıştır. Ayrıca Filibeli, yaptığı araştırmalarda bu iki mezhebin esas yönüyle birbirinden farklı olmadığını ortaya koymuştur. Onun tespitlerine göre Ehl-i Beyt imamlarının Şîa ile hiçbir alâkası bulunmamaktadır. Onlar siyasî meseleler ile uğraşmak yerine tamamen ilmî meselelerle meşgul olmuşlardır.

Filibeli, Sünnîlerin, Ehl-i Beyt'i sevdikleri, hatta İmâmiyye Şîa'sının fikhî mezhebi olan Ca'ferî mezhebi'nin muamelat ve teferruatında bazı farklılıklarla birlikte usulde ve temel akidelerinde İslâm'ın genel ruhuna aykırı fikirleri bulunmadığından hareketle Sünnîler ile Şîileri ayrı görmemiştir.

Vehhâbîliğin ortaya çıkışını dinî gayelerden daha ziyade siyasî emeller uğruna ortaya çıkarıldığına dikkat çekmiş ve Avrupalıların Vehhâbîliği Protestanlığa benzetmeye çalışmalarına karşı çıkararak bu iki mezhep arasında yüzeysel benzerliğin dışında hiçbir münasebetin bulunmadığını ileri sürmüştür.

Filibeli, gâîlî yani aşırı, aslî değerlere aykırı fırkaların her birinin birçok dinî inançların harmanlanmasıyla meydana geldiğini ileri sürerek bu fırkaların zararlarına dikkat çekmek istemiştir. Çünkü Filibeli, gâîlî (aşırı, aslî değerlere aykırı) fırkalar yüzünden İslâm dininin akıl ve ilim ile ilgili ortaya koyduğu ilkelerin zarar gördüğüne inanmaktadır.

Filibeli, itikadî ve fikhî mezhep ihtilaflarının İslâm birliğini bozduğuna dikkat çekmekle birlikte İslâm dünyasının gerilemesinin nedenlerinden biri olarak bu ihtilafları gösterir. Buradan hareketle Filibeli, İttihâd'ı İslâm'ın nasıl sağlanacağıнын yollarını araştırır. O, özellikle de dini olarak hiçbir esasa dayanmadığı halde tamamen siyasî bir ihtilaftan kaynaklanan Sünnî-Şîî probleminin gerçek yönünü ve çözüm yollarını tahlili bir anlayışla açık olarak ortaya koymaya çalışır.

Mezheplerin birleştirilmesi konusunda Filibeli, Nâdir Şah'ı ve Şah Velîyullah Dihlevî'nin mücadelelerini örnek gösterir; ancak mezhep taassubundan kaynaklanan bazı nedenlerle muvaffak olamadıklarını vurgular. Aynı şekilde Filibeli'nin de İslâm ümmetinin istikrarı ve birliğini sağlamaya yönelik başta Sünnî ve Şîâ olmak üzere çeşitli mezhepleri barıştırma ve aralarını bulmak için çaba sarf ettiği görülmüştür.

XIX. yüzyılın en büyük mütefekirlerinden biri olan Filibeli'nin, mezhepleri ele alırken analiz yöntemini kullandığını, bütün muhakeme ve değerlendirmelerini bilim ve hakikat bakış açısına göre yaptığını söylememiz mümkündür. Çünkü onun zanna dayalı bilgilerden ve rivayetlerden daha ziyade, içinde bulunduğu şartların gerçeği bağlamında mezhepleri analiz etmeye çalıştığı görülmüştür. Filibeli'nin, mezhepler değerlendirilirken düşülen hatalara düşmek istemediği, mezheplerin kendi fikirlerini

haklı göstermek amacıyla delillerini âyet ve hadislere dayandırmaya çalıştıkları, hatta birbirlerini lanete ve tekfire varan suçlamalar yaptıkları gibi değil de içinde buldukları şartlar ne ise ona göre değerlendirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Filibeli'nin, mezheplerle ilgili muhakeme ve değerlendirmelerini, ne şahsî çıkarlar ve ne de siyasî sebepler uğruna değil de, olduğu gibi tarafsız bir şekilde yaptığını söylememiz mümkündür.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. 6 cilt. Mısır: Müessesetü Kurtuba, trs.
- Bağdâdî, Abdü'l-Kâhir b. Tâhir b. Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. çev. Ömer Aydın, İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- Bağdâdî, Abdü'l-Kâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-fırak*. Lübnan: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009.
- Balcı, İsrail. "İmâmlar/Halifeler Kureys'tendir" İddiasının Kritiği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2016), 5-32.
- Bausani, Alessandro. "Hurûflük". çev. Nezahat Öztekin. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 7 (1992), 357-361.
- Bozan, Metin. *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyesi'nin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İsam Yayınları, 2009.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*. 3 cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1915.
- Çağatay-Neşet-Çubukçu İbrahim Agâh. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1985.
- Çam, Süleyman. "Bahâ Said Bey'in Hayatı, Eserleri ve Anadolu'daki Alevî-Bektaşî-Nusayrî Zümreleri ile İlgili Çalışmaları" *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 13/2 (2020/2), 743-772.
- Dixon, Abd al-Ameer 'Abd. "Emevî Dönemi Hâricî İsyanları". çev. Hüseyin Doğan. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 7/1 (2014), 155-188.
- Ebû Hanife, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Ekici, Mehmet Zeki. *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi-Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Eş'ârî, İmâm Ebû'l Hasan Ali b. İsmâil. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilafu'l-musallîn*. thk. Na'îm Hüseyin Zerûzur. Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1430/2009.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*. Ankara: Selçuk Yayınları, 2. Baskı, 1983.

- Fıġlalı, Ethem Ruhi. *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1983.
- Gökalp, Yusuf. *Şiî Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydîlik*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Gömbeyaz, Kadir. "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 147-160.
- Hatipoġlu, Mehmed Said, "İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureşîliği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (1979), 121-213.
- Herevî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî. *Şerhu'l-fıkhî'l-ekber*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî. *es-Sünen*. 2 cilt. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. Beyrut: Darü'l-Fıkr, trs.
- İnal, İbrahim Hakkı. "Necâriyye Mezhebi hakkında Bazı Mülâhazalar", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/24 (2010), 33-52.
- Karahüseyin, Samet. Alevî-Bektaşî Klasiklerinde Hurûfî Etkinin Varlığı meselesi: Şeyh Safî Buyruġu Örneġi". *IV. Uluslararası Alevîlik ve Bektaşîlik Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (18-20 Ekim 2018 Ankara), 883-908.
- Kartoġlu, Habib. "Şîa Doğuşu ve Teşekkülü". *İslâm Mezhepleri Tarihi*. ed. M. Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, 87-97. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.
- Keleş, Ahmet. "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme". *Marife (Ehl-i Sünnet Özel Sayısı)* 5/3 (Kış 2005), 25-45.
- Koçak, Ahmet. "Bir Balkan Muhaciri: Filibeli Ahmet Hilmi ve Hikmet Gazetesinde Balkanlar". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi (Balkan Özel Sayısı-II)* (Aralık/2012), 252-273.
- Korkmaz, Sıddık. *Tarihin Tahriî İbn Sebe Meselesi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.
- Kubat, Mehmet. "İtikadî Mezheplerin İmâmet Tasavvuru", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (2018), 25-41.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2001/1), 168-210.
- Mahvî, İhsan. "Babîlik". *Mahfil* 2/21 (Tahirulmevlevî, 1340/1922), 154-155.
- Maraz, Hüseyin. *Vâsıl bin Ata ve Mu'tezilî Düşüncesinin Doğuşu*. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Nevbahtî, Hasan b. Mûsâ. *Fıraku's-Şîa (Şiî Fırkalar)*. trc. Hasan Onat-Sönmez Kutlu-Sabri Hizmetli, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.

- Özler, Mevlüt. *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*. İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1996.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *Mâtürîdiyye Akaidi (el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn)*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 19. Baskı, 2020.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Baskı, 2013.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, "Bugünkü Âlem-i İslâm: Sünnî-Şîî Meselesi-Arap-Türk Meselesi Hilâfet Meselesi-Mevânî Terakkî ve Teâlî Meselesi-İstihlas ve Saadet Meselesi". *Hikmet Mecmûası* 1/43 (27 Kânun-i sâni 1326/9 Şubat 1911), 1-3.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Târîh-i İslâm*. 2 cilt. nşr. Hüseyin Hüsnü. Konstantiniyye: Hikmet Matbaası, 1327/1911.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslâm*. İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyyesi, 1332/1913.
- Şehristânî, Ebû'l Feth Muhammed b. Abdulkarim. *el-Milel ve'n-nihal*. thk: Emir Ali Fehnâ- Ali Hasan Fâur. Lübnan: Dâru'l Marife, 2008.
- Uçan, Abdullah. "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/424-425. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 3. Baskı, 1992.
- Ünlüsoy, Kamile. "Balkan Muhâcirlerinden Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Şîlik-Sünnîlik Meselesine Dair Mülâhazaları". *Balkanlar ve İslâm*. ed. Abdullah Taha İmamoğlu-İlir Rruqa-Mehmet Fatih Soysal-Abdurrahim Bilik. 493-516. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1988.
- Yılmaz Yasin. *Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hayatı ve Tarihçiliği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Yılmaz, Yasin. "Filibeli Ahmed Hilmi'nin Târîh-i İslâm Adlı Eseri Özelinde Dozy ve Müsteşriklerin İddialarıyla İlgili Bazı Mülâhazalar". *Turkish Studies* 12/2 (2017), 283-300.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi. *İslâm Tarihi Dersleri*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.